

१९. मूल्यशिक्षण : सुसंस्काराचे साधन

'शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण व समतोल विकास' - शिक्षणाची ही परिभाषा सर्वश्रुतच आहे. पण आजच्या शिक्षणातून हा समतोल विकास साधला जातो का? २१ वे शतक हे विज्ञान व तंत्रज्ञान यांच्या उत्तुंग भरारीचे शतक आहे. पण ही भरारी होत असताना आमचे आमच्या पायव्याशी असणारे नाते कोठे तरी तुटत आहे. अध्यात्म हा आमचा पाया आहे. 'भारताचे अंतरंग बघायचे असेल तर भारतीय अध्यात्म पुनरुज्जीवित करावे लागेल' असे स्वामी विवेकानंदांनी नमूद करून ठेवले आहे. भारतीय अध्यात्माची मूल्यवान देणगी म्हणजे 'जीवनमूल्य' शिक्षणातून मानवाचा समतोल विकास साधायचा असेल तर शिक्षणांतर्गत विज्ञान, तंत्रज्ञान, इतर शास्त्र त्याचसोबत मूल्य शिक्षणाची आवश्यकता आहेच. 'समाजाचे व्यक्तीचे आदर्श म्हणजे मूल्य' एवढ्या परिभाषेवरून मूल्य संकल्पनेचा बोध होत नाही तर हे आदर्श वर्तनात उतरायला हवे आणि म्हणूनच 'जीवनविषयक आदर्शांची अभिव्यक्ती ज्यातून होते, त्यालाच मूल्य म्हणतात.' ह्या मूल्यांचे संस्कार मानवी मनावर करायचे असतील तर साधन म्हणून आम्हास मूल्य शिक्षणाचाच अंगीकार करावा लागतो.

आज सर्वत्र भारतीय सांस्कृतिक मूल्यांची पायमल्ली होताना आपणास आढळते. प्राचीन काळी व्यक्तीवर आदर्शत्वाचे संस्कार होत असत. परिवर्तनाच्या ओघात आज गुरुकुले नष्ट झाली. कुटुंबव्यवस्थेचे स्वरूप बदलले. Flat संस्कृतीने आमची संस्कृती Flat झाली, Apartment संस्कृतीने आमची कुटुंबे Apart झालीत. समाज पूर्णतः भौतिक वादाकडे झुकला आहे. संघर्षमय बनला आहे. मूल्यांचे संदर्भ बदलत आहेत. म्हणूनच मूल्यशिक्षण हे साधन आहे सुसंस्कारांचे.

(१) शिक्षणाची इमारत बळकट करण्याचे साधन :

"International Commission of Education for 21st Century" ने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात २१ व्या शतकाला शिक्षणाबाबत पुढील आव्हाने पेलायची आहेत.

(1) Learning to know, (2) Learning to do, (3) Learning to be, (4) Learning to live with together ही केवळ शिक्षणाची केवळ आव्हानेच आहेत असे नाही तर हे शिक्षणाचे चार pillars आहेत. परिवर्तनाच्या काळात ह्या क्रमविकासाच्या टप्प्यातून प्रत्येक व्यक्तीचा विकास व्हायला हवा. या विकासाचा पाया आहे मूल्यशिक्षण.

(२) जीवनातील यांत्रिकता घालविण्याचे साधन :

आजच्या यांत्रिक व तांत्रिक युगात मानव आपले मानवत्व हरवून बसला आहे. समाजस्वास्थ्यावर याचा परिणाम होतो. मानवी मन यांत्रिक होते आहे. परिणामी सत्य, अहिंसा, प्रेम, समता, बंधुता ह्या मूल्यांची घसरण सुरूच आहे. अशीच परिस्थिती

राहिली तर मानवी जीवन सुखी होणार नाहीच पण ते असह्य होईल, म्हणूनच आवश्यकता आहे सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्वाची. हे घडविण्याचे साधन आहे मूल्यशिक्षण.

(३) जीवनातील सार्थकता प्राप्त करण्याचे साधन :

जीवनात सार्थकता निर्माण करावयाची असेल तर शालेय जीवनातच व्यक्तीच्या जीवनाला आकार यायला हवा. शालेय जीवन हे संस्कारक्षम व संवेदनशील असते. परिणामी सद्विचारांचे आत्मीकरण ते सहज करू शकते. सार्थक जीवन असणारी व्यक्ती समर्थ जीवन जगू शकते. ह्याकरिता व्यक्तीवर जीवनाभिमुख मूल्यांचे संस्कार करावे लागतील. मूल्यशिक्षण हे ह्या संस्कार संक्रमणाचे प्रभावी साधन आहे.

(४) धर्मनिरपेक्ष राहून लोकशाहीचे संस्कार करण्याचे साधन :

भारतात अनेक धर्मांचे, पंथांचे, जाती समुदायाचे लोक राहतात. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या धर्मश्रद्धेनुसार वर्तन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. सर्वधर्मसमभाव हे तत्त्व घटनेने स्वीकारून सर्व धर्मांना संरक्षण दिले आहे. पण आज धर्मसंकल्पनेचा विपर्यास होऊन सामाजिक वातावरण गढूळ बनले आहे, हे समजायला हवे. सर्वधर्मसमभाव ही आजची जीवननिष्ठा, जीवनप्रणाली बनायला हवी. ह्याकरिता मूल्यशिक्षण हे प्रभावी साधन आहे.

(५) नैतिक मूल्यांचे संस्कार रूजविण्याचे साधन :

प्राचीन काळी नैतिकतेचे, नागरिकत्वाचे शिक्षण कुटुंबातच मिळत असे. पण आजच्या बदलत्या परिस्थितीत तसे घडत नाही. घराघरांतून ज्या पद्धतीने संस्कार व्हावेत, तसे होत नाहीत. ही जबाबदारी आता शिक्षणाकडे आली आहे. व्यक्तीचे चरित्रसंवर्धन व्हावे, तो सदाचारी, नीतिवान बनावा याकरिता महत्त्वाचे साधन आहे मूल्यशिक्षण. मूल्यशिक्षण केवळ रूजवून चालणार नाही तर मूल्यनिर्णयाची क्षमता त्याच्या अंगी यायला हवी. उदाहरणार्थ ज्ञानदेव हे श्रेष्ठ होते म्हणून त्यांच्यासारखे आपणही बनावे असे वाटण्यापेक्षा ज्ञानदेव हे कोणत्या गुणांच्या आधारावर श्रेष्ठ ठरले हे ठरविण्याची कूबत त्याच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. हे घडून येण्याचे साधन आहे मूल्यशिक्षण.

(६) अभिवृत्ती निर्माण करण्याचे साधन :

मूल्यशिक्षण साधन आहे अभिवृत्ती निर्माण करण्याचे, अभिवृत्ती संस्कार विनियोगाचे, अभिवृत्ती अंतिम सत्याबद्दल विचार करण्याचे, अभिवृत्ती सहजीवनाचे, अभिवृत्ती नवीन तंत्रज्ञानाच्या देवाणघेवाणीचे.

पण केवळ मूल्यसंस्कार करून भागणार नाही तर मूल्यांबाबत सर्वकष विचारांची जोपासना करावी लागेल. क्रमविकासाच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास जोपासना करावी लागेल, व्यक्तिगत मूल्यांची, सामाजिक मूल्यांची, राष्ट्रीय मूल्यांची, आंतरराष्ट्रीय मूल्यांची.

(१) व्यक्तिगत मूल्य :

व्यक्तिगत मूल्यांमध्ये प्रामुख्याने खालील तीन मूल्यांचा समावेश करता येईल -

(१) बौद्धिक मूल्य : चिकित्सक निरीक्षणक्षमता, तर्कशक्ती, कार्यकारण संबंध, सृजनशीलता, कल्पनाशक्ती, प्रतिभा, प्रज्ञा

(२) भावनिक मूल्य : सुख, शांती, समाधान, आनंद, सोशिकता

(३) आध्यात्मिक नैतिक मूल्य : सत्य, अहिंसा, दया, क्षमा, शांती, सेवा, सहिष्णुता

(२) सामाजिक मूल्य :

- (अ) समाजजीवन विकसित करणारी मूल्ये :
- (१) आदरातिथ्य (२) स्वार्थत्याग (३) समूहभावना (४) निःस्वार्थीपणा
(५) प्रयत्नशीलता (६) गुणग्राहकता (७) पूर्वग्रहरहित समाज.
- (ब) समाजविषयक मूल्ये :
- (१) सार्वजनिक स्वच्छता (२) समाजनिष्ठा (३) सामाजिक न्याय
(४) सार्वजनिक हितबुद्धी (५) श्रमप्रतिष्ठा (६) सामाजिक बांधिलकी.
- (३) राष्ट्रीय मूल्यांची जोपासना :
- (अ) लोकशाही मूल्यांची जोपासना :
- (१) स्वातंत्र्य (२) समता (३) न्याय (४) बंधुता (५) सहिष्णुता
(६) धर्मनिरपेक्षता.
- (ब) राष्ट्रीय भावना विकसित करणारी मूल्ये :
- (१) राष्ट्रभक्ती (२) राष्ट्रीय अस्मिता (३) शांतताप्रिय नागरिकत्व (४) राष्ट्रीय
एकात्मता (५) राष्ट्रीय वारसा (६) संस्कृतीने प्रदान केलेली मूल्य (७) भारतीय
अध्यात्माने प्रदान केलेली मूल्य.
- (क) सांस्कृतिक मूल्ये :
- (१) बहुसांस्कृतिकता (२) बहुधार्मिकता (३) विवेक (४) मातृ-पितृ प्रेम
(५) सौंदर्याभिरुची मूल्य (६) निसर्गप्रेम (पर्यावरण प्रेम) (७) धार्मिक नैतिक
संकल्पना.
- (ड) मानवाधिकारात्मक मूल्ये :
- (१) सामाजिक न्याय (२) स्वातंत्र्य (३) समता (४) बंधुत्व (५) शांतता.
- (४) आंतरराष्ट्रीय मूल्यांची जोपासना :
- (१) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य (२) वैश्वबंधुत्व (३) बहुधार्मिकता
(४) बहुसांस्कृतिकता (५) मानवतावादी दृष्टिकोन.
- मूल्यांच्या जोपासनेतून साध्य होतील २१ व्या शतकातील पंचशील तत्त्व :
- (१) बालककेंद्री शिक्षण (२) स्त्रीकेंद्रित कुटुंब (३) ज्ञानकेंद्रित समाज
(४) संशोधनकेंद्रित भारत (५) मानवताकेंद्री विकास
- तात्पर्य : मूल्यशिक्षण हे व्यक्तीवर सुसंस्कार करण्याचे साधन आहे.
२१ व्या शतकातील जीवनाला समर्थपणे तोंड देण्याचे ते साधन आहे.

